

Розділ IV

Українські землі у складі Польщі, Угорщини, Молдавії, Османської імперії та Московської держави

1. Ідеологічне обґрунтування претензій на українські землі

У XIV-XV ст. українські землі, розділені на окремі князівства і ослаблені ординським ігом, потрапили під владу сусідніх держав. Кожна з них часом намагалася підвести під свої дії «наукову» ідеологічну базу.

Литва, наприклад, посилалась на «право меча» — право завоювання. У трактаті (1550 р.) «Про нрави татар, литовців і московитян» Михалон Литвин (Венцеслав Миколайович) відзначає заслуги литовців у звільненні «рутенського народу» (populis Ruthenicis) від татарського і баскакського рабства. Хоча з різних джерел відомо, що населення продовжувало виплачувати данину. У жалуваній грамоті 1375 р. київського князя Олександра Коріатовича Смотрицькому монастирю вказувалося, що володіння монастиря не звільняються від сплати данини для Орди; тамга — символ влади хана — зображувалася на монетах першого випуску київського князя Володимира Ольгердовича 70-80-х років XIV ст.

Приписуючи литовським князям звільнення руської землі від татар, Литвин висловлював офіційну точку зору правлячих кіл Литви на право оволодіння руськими землями, сформульовану у «Літописі великих князів литовських».

У 30-40-х роках XVI ст. виникла версія про походження литовського князя Гедиміна від полоцького князя Рогволода, тобто литовських князів проголосили Рюриковичами. Але ця теорія не розповсюдилася, бо, відповідно до літопису, Рогволодовичі були позбавлені права претендувати на давньоруські землі. Паралельно з цією теорією існувала ще одна про заснування Литовської держави вихідцями з Древнього Риму. Цей погляд знайшов численних послідовників: її дотримувалися Я. Длугош («Історія Польщі»), М. Меховський («Трактат про дві Сарматії»), укладач «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковський, який наводив кілька варіантів цієї легенди, М. Литвин та інші.

Згадувана теорія набула поширення серед магнатів і частини боярської шляхти Великого князівства Литовського. Походження литовських князів і бояр від римлян мало довести древність Литовської держави, забезпечити їй право на незалежне існування, підкреслити переваги литовської шляхти над польською.

Якщо вірити хроніці Биховця, литовські пани ще на з'їзді в Луцьку (1429 р.) заявили: *«Ми – шляхта стародавня, римська, а поляки «були люди прості», і герби свої придбали від чехів «великими дарами».*

До середини XVI ст. побутували й інші теорії. Наприклад, в листі польського короля і великого князя литовського Сигізмунда I кримському хану Менглі-Гірею з приводу повернення Литві *«всіх тих міст, які Іван III по-зрадницьки забрав (Чернігово-Сіверські землі)»*, Сигізмунд I не посилався на древність, не претендував на те, аби вважати їх своєю «отчиною», він посилався на ярлики *«твоїх (Менглі-Гірея) предків, вільних царів, наших предкам»*. Сам факт пожалування Чернігово-Сіверської землі кримськими ханами литовським князям Сигізмунд I охоче наводив як доказ прав на колишні давньоруські землі.

Для обґрунтування своїх прав на давньоруську спадщину в Польщі також було розроблено кілька теорій. За легендою, викладеною Яном Длугошем в XV ст., польська шляхта генетично походить від сарматів (тобто іраномовного населення степів від р. Тобол до р. Дунай III ст. до н.е. – IV ст. н.е.). У польській літературі під сарматами розуміли римлян.

У польській хроніці Галла Аноніма (кінець XI – початок XII ст.) стверджується, що з 1018 р. *«Русь надовго стала данницею Польщі»*, тобто Русь з того часу належала Польщі, і процес цей був довгим. Факт захоплення Києва польським королем Болеславом Хоробрим, який підтримав свого зятя Святополка Окаянного у боротьбі з Ярославом Мудрим у 1018 р., все-таки був. Але в битві на Альті (1019 р.) Ярослав розбив своїх супротивників. Святополк утік до свого тестя і там зник безслідно. Престол у Києві посів Ярослав і правив з 1019 до 1054 рр.

Польський історіограф Вінцентій Кадлубек і краківський канонік Мартин Кроммер розвинули теорії свого попередника *«про підвладність»*

Південної Русі Польщі». Хроніка Кромера, видана 1554 р., надала польським політикам «аргументи», що підтверджували їхні права на давньоруські землі. Правда, на Віленському Сеймі 1559 р. литовці розкритикували роботу Кромера, **«назвавши її непристойною хронікою»**. Але це не завадило полякам використати її на Люблінському сеймі (1569 р.), де вони заявили, що **«всі київські князятта були васалами короля та Корони»**, а також, що Київщина і в минулому сплачувала данину Польському королівству. Поляки посилались на **«найдавніші літописи, в яких йдеться про те, що це місто (Київ) було тричі здобуте польськими королями»**.

Ще в 1526 р. у Польщі була висунута теорія, що Київ є воротами держави Ягеллонів: **«Києв которий єсть как ворота всего панства Ваше милости»**. На основі цього виникла теорія, за якою Русь здавна належала Польщі. **«Вся руська земля в давні часи була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат»**.

Відстоюючи свої права на давньоруські землі, великі князі московські посилались на аргумент «отчинності», вказуючи на своє походження від Рюрика і Володимира Святославовича, тобто виступали спадкоємцями влади князів Київської Русі. Паралельно оголошувалося, що великі московські князі походять від римського імператора Августа і можуть титулуватися царями, оскільки **«їхній предок Володимир Мономах (Москву заснував син Мономаха Юрій Довгорукій) одержав царську регалію від свого діда – візантійського імператора Костянтина IX Мономаха»**.

У 80-ті роки у титулатурі Івана III спорадично з'являється термін «цар», причому «цар всієї Русі». Останні слова підкреслювали право московських государів на всі землі Давньої Русі, у чиему підпорядкуванні вони б не були. Уже в 1490 р. Іван III говорить послу імператора Священної Римської імперії Георгу фон Турну про бажання повернути свою «отчину» – Київське велике князівство. А на переговорах з литовським послом у 1503 р. було прямо заявлено, що мир з Литвою неможливий, доки Івану III не повернута «отчина» його предків – **«вся Руська»**

Історична довідка

У лютому 1498 р. в Успенському соборі Московського Кремля вінчався на царство шапкою Мономаха онук Івана III Дмитро. Вінчання Дмитра шапкою, нібито одержаною Володимиром Мономахом від візантійського імператора, мало символічне значення.

У зв'язку з цією подією був написаний особливий публіцистичний твір «Сказание о князях Владимирских», в якому викладалися офіційні політичні ідеї. Йшлося про походження російських князів від римського імператора Августа («августейші особи»). Московські «государі» розглядалися як безпосередні спадкоємці київських князів і наступники візантійських імператорів. «Сказание...» служило цілям ідеологічного обґрунтування самодержавної влади московських «государів», пояснювало їх право на возз'єднання земель, які раніше входили до складу давньоруської держави.

земля, Київ, Смоленськ та інші міста. Програма об'єднання Іваном III всіх земель давньої Русі викликала, звичайно, стурбованість і роздратування правлячих кіл Литви. Її політики та дипломати визнавали за Іваном III лише титул великого князя Московії.

Згідно з термінологією, прийнятою у кінці XV ст. в Литві, «московитяни», «моски», «мосхи» — мешканці Московського князівства — протиставлялися решті руських — «рутенам», «русакам», «русі», які знаходилися в Литві.

Крім названих аргументів на користь правомірності об'єднання руських земель, Москва мала ще один — релігійний. Після падіння Константинополя в 1453 р. сама Москва виступає з ідеєю духовного лідерства у православному світі. На початок XVI ст. ця ідея модифікувалася в теорію «Москви — третього Риму», яку сформулював чернець псковського Елизар'єва монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звіздарів» він доводить, що спочатку центром всесвіту був Рим, потім — новий Рим — Константинополь, а останнім часом — третій Рим — Москва. *«Два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому не бути»*. За цією теорією Москва стає відповідальною за долю християнства у всесвітньому масштабі, а великий князь розглядається як цар усіх православних.

Отже, українські землі в XV-XVI ст. виявилися під владою сусідніх держав. Держави, які хотіли володіти землями колишньої Київської Русі, мали ті риси, що приваблювали руське населення: Литва — толерантність, Москва — єдину православну віру, Польща несла західну культуру і нові технології, врешті-решт навіть Молдавське князівство у XIV-XVI ст. використовувало як офіційну мову церковнослов'янську з елементами місцевої (української) і православну віру. У той же час йшло окатоличення, ополячення, румунізація і мадяризація аристократичної верхівки українських земель. Що у свою чергу вело до самоусунення українського панства від виконання історичного призначення — розбудови національного державного життя.

2. Польська експансія на українські землі (Галичина, Волинь і Поділля, 40-ві роки XIV — 60-ті рр. XVI ст.)

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ

Початок польської експансії поклав Казимир III Великий. У квітні 1340 р. по смерті галицько-волинського князя Юрія II (Болеслава) польські та угорські війська вторглися на українські території.

Похід тривав не більш як 3-4 тижні (15 травня Казимир III був уже в Кракові), і не змінив нічого в політично-державному устрої Галичини. Вона залишилася у номінальній владі литовського князя Любарта та Орди, а фактично влада належала боярській олігархії на чолі з Дмитром Дедьком.

Рис. 4.1. Польський крилатий гусар

У 1349 р., уклавши мир з хрестоносцями і домігшись нейтралітету Орди, Казимир III розпочав другу широкомасштабну експансію на українські землі. Вона здійснювалася під прикриттям гасла захисту католиків Галичини. В серпні-листопаді 1349 р. були захоплені майже всі землі Галицько-Волинської Русі. Польський літописець писав, що Казимир, *«напавши з сильним військом, забрав усі землі з усіма городами і замками, залишивши Любарту тільки Луцьк з округом, та й то за своєю волею»*. Проте втримати усі здобуті землі полякам не вдалося, і литовці зуміли повернути собі Волинь. Ситуація ускладнилася претензіями Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі. У квітні 1350 р. у Буді

було відновлено Вишеградську угоду (1339 р.) між Польщею та Угорщиною. Казимир III уклав зі своїм племінником, угорським королем Людовіком (Лайошем) договір, яким підтверджувалося право угорських володарів на «руське королівство». Галичина мала залишатись у довічному володінні Казимира, а на випадок його смерті *«без полишення мужеського потомка»* мала разом з Польщею перейти під безпосередню владу угорського короля.

Діставши військову допомогу від Людовіка і чотирирічну грошову десятину з польських епархій від папи римського, Казимир III почав третій похід на галицько-волинські землі. Восени 1352 р. він закінчився польсько-литовським перемир'ям. Казимир одержав Галицьку землю і Поділля, тоді як за литовськими князями залишилася Волинь.

Новий етап у боротьбі між Польщею і Литвою за галицько-волинські землі розпочався у 1365-1366 рр. В результаті кількох успішних походів і укладення перемир'я у 1366 р., Казимир домігся закріплення за собою Галичини, Холмської і Белзької земель та значної ча-

стини Волині. Навіть литовський князь Любарт Гедимінович змушений був визнати певну залежність від польського короля.

Черговий історичний поворот у долі Галичини стався 1370 р., коли помер останній польський король з династії Пястів – Казимир III. Разом з польською короною Людовіку угорському дісталася і Галичина. Литва, скориставшись смертю Казимира, захопила всю Волинь. У жовтні 1372 р. Галичина була передана у ленне володіння племіннику Людо-

Рис. 4.2. Печатка Володислава Опольського, останнього Галицького князя

віка сілезькому князю Владиславу Опольському, «пану і дідицу Русі на вічні часи». Фактично Галицька земля існувала як васальне князівство, яке мало певну автономію. Владислав мав свій апарат управління, карбував свою монету (зі своїм іменем і короля Людовіка, але частіше тільки своїм), титулувався «самодержцем Русі». У внутрішній політиці він сприяв утвердженню в Галичині іноземців, підтримував німецьку колонізацію міст, відкрито протегував зміцненню католицької церкви. У грудні 1378 р. король Людовік надав Владиславу Добжинську землю в Польщі, а Галичину приєднав безпосередньо до Угорщини.

Не маючи великої підтримки в Польщі, Людовік в обмін на визнання своїми дочками права на польський престол, приймає в 1374 р. так званий Кошицький привілей, згідно з яким магнати і шляхта звільнилися від усіх повинностей, крім військової служби і податку у 2 гроші за лан землі (від 17 до 24,5 га). У 1384 р. молодша донька Людовіка Ядвіга була обрана на польський престол, а в 1387 р. до володіння польської корони була приєднана Галичина. Вона увійшла до складу Польщі спочатку як власність королівського трону, а з 1434 р. – як адміністративна одиниця польської держави – Руське воєводство, яке залишалося під її владою до 1772 р.

Претензії на Волинь Польща висунула вже по смерті великого князя литовського Вітовта у 1430 р. Особливо сприятливі умови для польської експансії склалися при розгортанні боротьби за литовський престол між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем у 1436-1440 рр.

Кінець польсько-литовському протистоянню був покладений у 1454 р., коли обидві сторони погодилися на політичний компроміс: Литва утримувала за собою Волинь і Брацлавщину, а Західне Поділля

і волинське прикордоння переходило до Польщі. У 1569 р. на Люблінському сеймі Волинь, Брацлавщина, Підляшшя та Київщина відійшли до складу Польщі.

ПОДІЛЛЯ

У XIV ст. боротьба за подільські землі йшла в основному між Польщею, Литвою та Ордою. На думку історика Ф. Шабульдо, у 40-х роках XIV ст. владу литовських князів Коріатовичів визнало населення, що примикало до кордонів галицької і волинської земель у межах річки Дніпра і в середній течії Південного Бугу, захопленого Ордою у Галицько-Волинського князівства в 20-х роках XIV ст.

На початку 60-х років на території подільської землі формується Подільське князівство як уділ Коріатовичів. М. Стрийковський повідомляє, що сини князя Коріата порівну поділили між собою подільські володіння. Як видно з ярликів кримських ханів, подільська земля до 90-х років ділилася на три адміністративно-територіальні округи («тьми»): Каменецьку, Брацлавську, Сокальську. Після битви під Синіми Водами (1362 р.) до володінь Коріатовичів була приєднана південна частина Галицького Пониззя (низини Південного Бугу і Дністра) разом з Белгородом-Дністровським.

Першим великим удільним князем подільської землі був Юрій Коріатович. Його резиденція знаходилася в м. Смотричі. По його смерті у 1375 р. подільським князем став брат Олександр. При ньому столицю перенесли до Кам'янця. Олександр загинув у бою з ординцями у 1380 р., після чого його спадкоємцем став брат Костянтин, прихід якого до влади можна пов'язувати зі зміцненням позицій тих кіл місцевого боярства, що виступали проти залежності князівства від Угорщини і політики окатоличення.

З кінця 80-х років XIV ст. Подільською землею фактично незалежно від литовського князя Вітовта управляв православний князь Федір. Але восени 1389 р. Вітовт рушив війська. У ході боїв 1389–1393 рр. Вітовт захопив міста Брацлав, Соколиць, Кам'янець, Сколу, Смотрич, Червоноград. Князь Федір Коріатович відступив на підвладне угорському королю Закарпаття.

Під тиском польського короля Ягайла Вітовт погоджується в кінці 1393 р. продати йому західну частину Подільського князівства за 20 тисяч золотих. Ягайло в свою чергу передає землі у спадкове володіння краківському воєводі Спитку Мельштинському. Після того, як воєвода загинув у 1399 р., Ягайло викупує Поділля у його дружини і віддає Свидригайлу Ольгердовичу, після якого вона знову повертається Вітовту. Що реально ховалося за цими продаваннями – викупуваннями, – сказати тепер важко. Але зрозуміло одне: подільська земля стала предметом суперечки між Литвою і Польщею, причому перевага в ній була то на одному, то на іншому боці.

У 1430 р., скориставшись смертю Вітовта і плутаниною в Литві, польська шляхта захопила фортецю Кам'янець та інші міста Західного Поділля. У 1434 р. польський уряд утворює Подільське воєводство, до складу якого згодом увійшли Меджибіж і Хмільник. Східне Поділля (розмежування проходило приблизно по р. Мурафі) залишилося до 1569 р. у складі Литви.

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ІНКОРПОРОВАНИХ ЗЕМЛЯХ

Спочатку Польща обережно впроваджувала зміни на нових землях. Поряд з латиною у краї й надалі вживалася руська мова, ходила своя монета. Але вже у 1341 р. Казимир III звернувся до папи Бенедикта XII, щоб той звільнив його від узятих перед «православним схизматом» обов'язків зберігати їх давні обряди, привілеї та традиції.

У 1375 р. у Львові було засноване католицьке архієпископство, стали виникати монастирі, особливо Францисканського та Домініканського орденів. Вони обслуговували католицьке населення, яке швидко зростало. Це була польська, угорська, німецька, чеська шляхта, котра дістала землі в *Галичині*, а також німецькі міщани, запрошені польським королем для сприяння розвитку міст. *Латина стає офіційною мовою, всі права і привілеї надаються виключно польській знаті та католицькому населенню.* Ці обставини спонукали частину галицьких бояр до прийняття католицизму, особливо після Едлінського привілею 1430 р., коли вони отримали рівний з поляками статус.

У 1434 р. згідно з привілеями короля Владислава III «на землях Русі» змінюються адміністративні устрої та судочинство. На теренах колишнього Галицького князівства утворюється Руське воєводство з центром у Львові, яке ділилося на землі: Львівську, Галицьку, Перемишльську, Сяноцьку, а пізніше і Холмську. Західне Поділля перетворюється у Подільське воєводство з центром у Кам'янці (Західне Поділля і Борцівський повіт у Галичині). Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятись з польським панством не лише формально-юридично (було забезпечено законом), але і фактично дуже швидко призводило до денационалізації колись відомих і заможних українських родів. Вже на XVI ст. їх не залишилося в Галичині. Цей процес охопив значною мірою і середню шляхту. Однак дрібна шляхта ще довго трималася своєї національності та православ'я. *Належність до православної церкви за тих умов була чи не найважливішою ознакою національності.*

Ще інтенсивніше процес денационалізації проходив у північно-західних землях – Белзькій, Холмській і Підляській. Хоча до 1569 р. Підляшшя входило до складу Литви, проте майже повністю пройнялося польською культурою. За висловом Н. Полонської-Василенко, *«напередодні Люблінського сейму підляські депутати зверталися до великокняжої канцелярії, щоб офіційні документи висилалися на Підляш-*

ся польською мовою, а не загальнозживаною у державі руською». У 1569 р. Підляшшя увійшло до складу Польщі, і «польське письмо» стало основним в офіційному листуванні.

На Західному Поділлі польський уряд роздавав польській шляхті і магнатам найбільші і найзалюдненіші землі, залишаючи українським державцям малозаселені, «пустинні» землі. Через якийсь час і ці землі ставали здобиччю польських феодалів. У результаті в Західному Поділлі до кінця XVI – початку XVII ст. майже не залишилося середньої української шляхти. Дещо інша ситуація склалася в Східному Поділлі, яке належало Литві. Місцеві старости були зацікавлені в тому, щоб українська шляхта лишалася на місцях для оборони краю і захищала їх від польських зайд, які одержували собі у королівській канцелярії «привілеї» на відбирання земель у «безправних» державців.

Белзька земля, яка до цього була виділена із загальної маси і віддана мазовецькому князю Земовиту, у 1462 р. стала воєводством у складі польського королівства.

Польське проникнення на українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку намагався зробити Південно-Західну Русь своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму. Незважаючи на певні позитивні наслідки цього процесу, згодом з нього виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, що тривав багато років.

3. Закарпаття у складі Угорщини

Закарпаття розташоване на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. У IX–X ст. на закарпатських землях існувало східнослов'янське князівство білих хорватів, землі яких у X–XI ст. входили до складу Київської Русі. У 993 р. сюди здійснив похід князь Володимир Святославич, саме тоді за ними закріпився термін «Русь» (згодом Карпатська Русь, Підкарпатська Русь, Угорська Русь, а також просто Закарпаття).

У XI ст. почалося захоплення земель Карпатської Русі Угорщиною. Зазнало Закарпаття і монгольського нашествия.

Захопивши в середині XIII ст. Карпатську Русь, угорський король Бела IV перетворив його в свій домен і роздавав тут маєтки своїм васалам. Одночасно король відбирав землю у тих, хто опирався його владі. В силу обставин окремі землі Закарпаття нерідко переходили з рук в руки. У 1242 р. Мукачів з округою (банат Мачва) Бела IV передав своєму зятеві Ростиславу, сину князя Михайла Чернігівського. Галицькому князю Леву Даниловичу вдалося у 1280 р. приєднати частину Закарпатської Русі до Галицького князівства (від Вишкова до Ша-

риша) з містами Мукачево та Берегове. В одній із грамот 1299 р. безький жупан Григорій відмовився слухати угорського короля на тій підставі, що він є «урядником Лева, князя руського». Але довго утримувати це володіння галицькі князі не змогли.

У Закарпатті були створені адміністративно-територіальні одиниці – жупи (комітати), і поширені на них норми угорського права. За течією р. Уж знаходився *Ужанський*, у долинах Латориці та Боржави – *Безький*, в Середній частині Закарпаття – *Угочанський комітати*. Проникнення угорців у східну частину Закарпаття (Мараморощ), малозаселену, вкриту густими лісами, почалося в кінці XIII ст. На початку XIV ст. тут було створено *Марамороський комітат*. На чолі комітатів (жуп) стояли наджупани. Комітати поділялись на райони, до кожного з них входило по 20 і більше населених пунктів.

У 1315 р. на Закарпатті спалахнуло повстання проти угорського короля Карла-Роберта Анжуйського (1308-1342 рр.). Його очолив Петро (Петуня), землинський і ужанський наджупан, володар земель на кордоні з Галицько-Волинським князівством. Він намагався втягнути в боротьбу «князя русинів» Юрія I або одного з його синів і посадити його на угорському престолі. Юрій I був сином Констанції, доньки угорського короля Бели IV, дружини Лева, через що мав більші права на королівський престол, ніж Карл-Роберт з роду Анжу. Проте досягнути згоди не вдалося, і угорський король Карл-Роберт зміг у 1322 р. завдати поразки повстанцям. Володіння Петра (Петуні) у Закарпатті було пізніше передано графам Другетам, вихідцям з Італії. Значно розширили свої володіння у Закарпатті барони Перені, феодала Довагаї, Петроваї та ін.

На 1393 р. припадає прихід на Закарпаття князя Федора Коріатовича. Рятуючись втечею від великого литовського князя Вітовта, він разом з дружиною (деякі автори подають 40 тисяч) переселився сюди з Поділля. Коріатович був споріднений з угорським королем Сигізмундом (Жигмундом, 1383-1472 рр.). Одна з його сестер була матір'ю короля. Сигізмунд подарував князю Мукачівську і Маковицьку домонії у долині Латориці, якими Федір Коріатович володів до своєї смерті з 1393 по 1414 рр. За це князь був змушений зректися на користь угорського короля всіх своїх прав на Поділля. В тогочасних грамотах князя Федора Коріатовича його титулували: «*Федір, князь Поділля і воєвода Мукачева*». Сам князь називав себе: «*Князь подільський, ішпан (управитель) безький і ширинський*». Центром земель Федора Коріатовича був Мукачівський замок, збудований і укріплений ним же. На Чернечій горі поблизу Мукачева князь збудував монастир, який на довгі часи став релігійним та культурним центром для закарпатців.

Протягом XIII-XIV ст. на Закарпатті знать місцевого походження швидко змадяризувалася, тобто перейняла угорську мову, віру (католицизм), звичаї, побут, культуру. Слов'янський елемент зник із середови-

ща аристократії, його носіями лишалися селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. **Саме православна віра була тоді єдиною силою, завдяки якій закарпатцям вдалося зберегти національну самобутність.** Православ'я утвердилося в Закарпатті ще в IX ст. Найбільшими монастирями вважалися Мукачівський, Грушівський, Краснобрідський. Існувала власна православна церковна організація з центром у Мукачеві. Але сильнішими й багатшими були католицькі монастирі.

Крім угорських феодалів, з середини XIII ст. край колонізують зі сходу (з боку Семиграддя) волохи (румун), які засновували в гірських долинах села. Вони користувалися самоуправлінням (по «волоському праву»), сплачуючи землевласникові чинш (грошовий податок). Із

Рис. 4.3. Турецький вершник бехли. Зкниги XVI ст.

заходу, на запрошення угорських королів, йшли німецько-словацькі колоністи. Вони осіли у низинних районах у басейнах річок Тиса, Тербля, Тереса, Боржави, Латориці. Німці-колоністи отримали привілей на користування самоврядуванням. Магдебурзьке право отримали Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хуст та інші міста.

Експлуатація народних мас приводила до антифеодальних повстань. Найбільше повстання в Угорщині, що охопило і Закарпаття, вибухнуло весною 1514 р. Його очолив Дьердь (Юрій) Дожа. Під своїм контролем по-

встанці тримали значну частину Закарпаття і захопили кілька замків. Але в липні-серпні того ж року повстання було придушене. Після поразки повсталих закарпатські села і міста Мукачево, Ужгород, Хуст, Вишково, Тячево, Сигет, Солотвино були віднесені до числа бунтарських і пограбовані, а потім довго виплачували контрибуцію.

Восени 1514 р. був прийнятий закон, що остаточно затвердив у Закарпатті кріпосне право. Кріпосних та залежних селян обклали єдиним податком. Кожен сімейний селянин з наділом щороку віддавав

феодалові один форинт, дев'яту частину врожаю зерна і вина, одного кабана, двох гусей, шомісяця – одну курку. Крім того, кожен селянин мав один день на тиждень працювати на феодала. Було остаточно ліквідоване право переходу від одного феодала до іншого.

Кінець XV – початок XVI ст. характеризується наростанням турецької агресії з півдня. На той час під владою Туреччини опинився майже весь Балканський півострів. У 1526 р. турецькі війська завдали поразки об'єднаній угорсько-чеській армії, загинув у бою і угорський король. У країні почалась міжусобна боротьба. Дворяни південно-східної частини Угорщини обрали своїм королем Яноша Заполяї (Заполяя). Феодали північних та північно-західних комітатів обрали королем Фердинанда I Габсбурга. Так Угорщина розпалася на дві частини.

У 1541 р. султан Сулейман I розгромив військо короля Фердинанда I, захопив столицю Буди та інші міста й села Центральної Угорщини. Закарпаття, Трансільванія та Затисянська область були передані Сигізмунду Яношу – сину Яноша Заполяї, що проголосив себе Семиградським князем.

У 1595 р. Закарпаття було поділене між: Семиградям (Трансільванією) – східна частина (Мукачево, Берегове, Хуст, Севлюш, Тячів) та Австрією (Габсбургами) – західна частина – Пряшівщина та Ужанський комітат. Таким чином, Закарпаття перетворилося на терен, де відбувалися безперервні бої. Тут воювали між собою Семиграддя й Австрія, грабували міста і села турки й татари, сюди проривалися шляхетські війська з Польщі. У 1613 р. закарпатські землі грабує трансільванський князь Габор Бетлен; із 1630 до 1560 рр. сюди вторгаються війська князя Ракоці, турки, польська шляхта.

Цей період на Закарпатті позначився появою такої форми антифеодальної боротьби, як «опришківство». Цьому сприяли природні умови: гори, ліси, печери. Загони опришків нападали на представників панівної верхівки, лихварів, а здобуте майно роздавали сільській бідноті. Уже в 1492 р. на Закарпатті та в Словаччині оперував загін Федора Головатого. В XVI ст. на Прикарпатті, в Словаччині і Закарпатті діяли загони Марка Гатала, Юрчі, Фабіяна, Мазька та інші.

На початку XVII ст. Закарпаття охопило антигабсбурзьке повстання на чолі з І. Бочкаї, в основі якого лежали релігійні мотиви. Австрійський імператор Рудольф II підтримував католиків, а Бочкаї був кальвіністом. У результаті Бочкаї став правителем Угорщини і Семиграддя. На сеймах 1608 і 1609 рр. було визнано право Закарпаття на автономію.

По смерті Бочкаї Закарпаття було втягнуте в релігійні війни між католиками і протестантами. У 1631 р. в Північній Угорщині вибухнуло селянське повстання, що охопило і Закарпаття. Повстанці виступали за стару віру (православ'я) та проти феодальної експлуатації. 1632 р. об'єднані сили австрійського імператора Фердинанда III і князя Семиграддя Ракоці I придушили повстання.

Подальший антифеодальний та визвольний рух на Закарпатті пов'язаний з українською національною революцією XVII ст., але за межами України ці землі залишилися до XX ст.

4. Північна Буковина у складі Угорщини, Молдавського князівства та Османської імперії

Буковина – назва земель, розташованих між середньою течією Дністра і Головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Прута і Серета. Нині північна Буковина входить до складу України (Чернівецька область), а південна – до Румунії (область Сучава та Ботошани). Свою назву, яка вперше зустрічається в 1392 р., Буковина отримала від великих букових лісів, які густо вкривали її в минулому.

Впродовж X-XI ст. Буковина перебувала у складі Київської Русі, в XII – першій половині XIV – Галицько-Волинської Русі. В цей час центрами земель були міста Василів, Городок, Сучава, Онут та ін. Під

Рис. 4.4. Напад татар на Угорщину. Гравюра XVI ст.

час монгольської навали влада правителів Галицько-Волинського князівства послаблюється і зростає протикнязівський рух, цілі громади покидали княжі оселі і переходили до татарських. Цей рух охопив Болохівську землю (територію у верхів'ях Південного Бугу і ба-

сеїну рік Горинь, Случ, Тетерів). Населення землі працювало для татар, і тому їх називали «татарськими людьми».

Протягом першої половини XIV ст. у північній частині Буковини формується Шипинська земля, яка визнала зверхність ординських ханів. Її центром було поселення Шипинці, а визначними осередками – Хотин, Цецині і Хмелів.

У 1345 р. угорське військо розгромило ординців і вигнало їх з правобережжя Дністра. Буковина перейшла під владу Угорщини, король якої Людовік (Лайош) призначив сюди намісником воєводу Драгоша, який сприяв переселенню на Буковину волохів із Семиграддя (Трансільванії) та Мармарощини, які осіли в південній Буковині і поклали початок заснуванню молдавського воєводства.

У 1359 р. після утворення незалежного Молдавського князівства до його складу ввійшла Шипинська земля. Її територія тоді в основному збігалася з територією сучасної Чернівецької області. На заході вона межувала з підвладними Польщі українськими землями по р. Колочин, на півночі простягалася до Дністра, на півдні – до р. Серет, на сході – до р. Каютин. У складі Молдови Шипинська земля збере-

Рис. 4.5. Велика державна печатка Молдавії часів Стефана III (1457–1504).

рігала автономію. Так у грамоті 1433 р. польського короля Владислава III, якою він підтверджував право свого васала-господаря «землю волоську всю тримати», про Шипинську землю сказано: «...*города Цецинь, с Хмелов, со тыми волостми и селы, которыми к ним прислушают ... лежат межи нашей руською и волоською землями*». Отже, Шипинська земля не була частиною Волоської землі (Молдова). Шипинська земля зберегла автономію майже на ціле століття. По мірі того, як адміністративні посади на цій землі переходили до молдавських бояр, автономія її все більше урізалась. До середини XV ст. Шипинська земля як автономна адміністративна одиниця була ліквідована, і ця назва зникає зі сторінок письмових джерел. Утворені на її теренах Черні-

вецький і Хотинський повіти стали називатися Буковиною. (У складі Молдавії Буковина перебувала до 1774 р.).

Впродовж 1387-1497 рр. Молдавія визнавала зверхність Польщі. Але у 1490-1492 рр. землі Галичини були охоплені повстанням під проводом Дмитра Мухи. І. Крип'якевич так пише про це повстання: *«Муха був зроду православний українець, простий хлоп, мабуть із Молдавії (Буковини), але чоловік до зброї і до бою завзятий. Він зібрав на молдавській границі велику ватагу селян – число її на 9.000 людей, – напав на Снятинщину і на дальші околиці аж по Галич і Рогатин, грабував що можна було, а здобич вивозив у Молдавію. Поляки підозрювали, що він у змові з молдавським воєводою. Польський король скликав проти нього шляхетське військо. Муху розбито над Дністром, і він утік сам ледве живий. Згодом було схоплено його (у 1492 р.) зрадою: видала якась жінка, яку любив. Поляки заарештували його, відвезли до Кракова, і Муха помер у в'язниці. Через рік, знову з'явився тут якийсь Андрій Баруль з Молдавії (за деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха, – авт.), котрий звав себе спадкоємцем Русі, яку Казимир силою підкорив собі; його також зловили поляки».*

У 80-х-90-х роках XV ст. Молдавське князівство стає союзником Москви. Основою союзу були спільні інтереси боротьби проти агресії

Історична довідка

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. З 20-х рр. XVI ст. султани починають затверджувати на престолі господарів Молдавії, які були зобов'язані надсилати до Стамбулу своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового імператора перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити гроші до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину – “харадже”, яка у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину. Однією з найбільших повинностей молдавських господарів були офіційні і неофіційні подарунки (“нешкеш”), які в грошовому чи натуральному вигляді підносились султану й багатьом турецьким урядовцям. У XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а обов'язки до турецького султана збільшуються.

з боку Польщі, Литви і Туреччини. Крім того, союз був скріплений династичним шлюбом у 1483 р. Іван III одружив свого сина Івана з донькою Стефана Великого Оленою. У 1498 р. в часи війни з Польщею Молдавія приєднала до себе галицьке Покуття (від слова «кут», територію між Дністром, Черемошем і Карпатами).

У XIV-XV ст. Буковина відігравала важливу політичну та економічну роль у житті Молдавського князівства, яке охоплювало землі між Дністром, Карпатами та Чорним морем. Розвиваються торгівля і ремесла. В документах XV ст. зазначається, що в містах продавалися риба, капуста, яблука, віск, глечики, дерев'яний посуд, сукно, полотно, залізо, хутра, худоба, шкіри, сільськогосподарські знаряддя праці.

Основна торгівля велася на ярмарках (у Хотині був найбільший). Через Північну Буковину проходив міжнародний торговий шлях від Чорного моря на Львів, Краків, Західну Європу. Звідси, як писав очевидець, *«вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція»*. У Чернівцях і Хотині перебували митниці для збирання мита.

З другої половини XV ст. Молдавія вела жорстку боротьбу проти турецької агресії, очолювану князем Стефаном Великим (1457-1504 рр.). У 1484 р. турецький султан Баязид II напав на князівство і захопив два важливі чорноморські порти – Килію і Акерман. Ця втрата змусила Стефана Великого звернутися за допомогою до Польщі і стати васалом Казимира IV.

У 1514 р. князь Богдан III Одноокий (1504-1517 рр.) під час боротьби з Польщею та Угорщиною звернувся за допомогою до Туреччини і визнав султана Селіма за свого зверхника. Молдавія потрапила у васальну залежність від Османської імперії і зобов'язувалась платити щорічну данину султанові. Наприкінці XVI ст. її було перетворено на звичайну провінцію Туреччини (у складі якої вона знаходилась до 1774 р.). Тоді ж розпочалась активна румунізація молдавських земель, яка особливо посилилась після перенесення столиці у 1564 р. з Сучави (Буковина) до Яс.

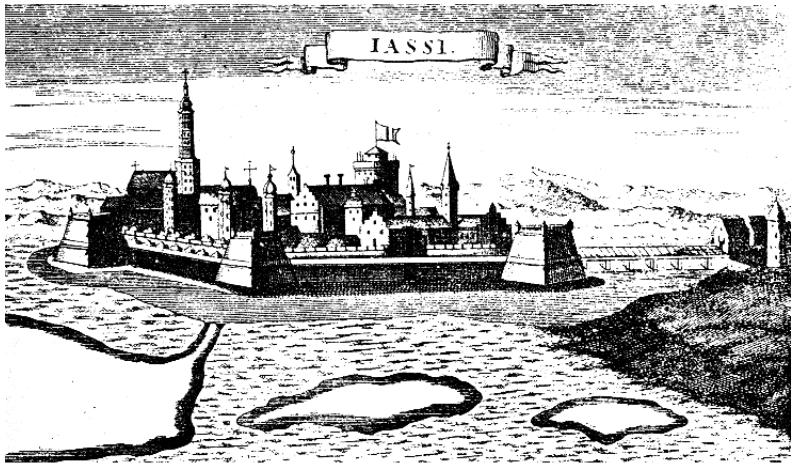

Рис. 4.6. Яси. Фортеця і столиця Молдавії над Прутом. Гравюра XVIII ст.

У той же час до кінця XVI ст. у культурній галузі вплив місцевого населення ще переважав. Так, з 52 книг, виданих протягом 1508-1582 рр., 35 були написані старослов'янською мовою, а кирилиця використовувалася до середини XVIII ст. Румунізація («романізація»)

мови й культури була далеко неповною, і український елемент переважав у молдавано-галицькому прикордонні, на так званому хотино-чернівецькому виступі.

Час перебування Північної Буковини у складі Молдавського князівства можна поділити на два етапи:

Перший – 1359-1514 рр. Вплив місцевого населення («русинів») на життя молдавського суспільства був значним. Офіційною мовою в державних установах і церкві була старослов'янська зі значним впливом місцевої (української) мови, якою говорили і писали молдавські бояри і духовенство, складали історичні хроніки (XV ст. датована хроніка, написана в Путні; в XVI ст. хроніки писали ченці Макарій, Ефтимій і Азарій). У цей час волохи, які прийшли із Семиграддя, і місцеві жителі визнавали православну віру, коли, між іншим, їхні сусіди – поляки і угорці – були католиками. У 70-х роках XIV ст. молдавський воевода (подільський князь) Юрій Коріатович заснував православну митрополію. Значні території Молдавського князівства складали українські землі – північна Галичина та галицьке Покуття. До середини XV ст. Шипинська земля мала автономію.

Другий – 1514-1774 рр. Після визнання васальної залежності від Османської Порти, молдавські господарі перетворилися на турецьких ставлеників, ретельних виконавців волі свого повелителя – султана. Буковина стала ареною боротьби між Туреччиною, Польщею та Угорщиною. Наприкінці турецької зверхності населення Буковини зубожіло, багато людей покидало колись привабливою країну. У 1564 р., коли столицю було перенесено із Сучави до Яс, поступово підпадає вага Буковини в суспільному житті Молдавської держави. За Василя Лупула (1634-1653 рр.) офіційною мовою стає румунська. З другої половини XVI ст. розпочалась активна румунізація буковинських земель.

У той же час *не припиняються релігійно-культурні зв'язки між Україною і Молдавією. Особливо цьому сприяв київський митрополит Петро Могила. Протягом XVI – XVII ст. загопи запорозьких козаків вели військові дії на території Молдавії проти турецько-татарських нападників. Походи сюди очолювали: Дмитро Вишневецький, Іван Сверчевський, Северин Наливайко, Іван Підкова, Григорій Лобода та ін.*

5. Чернігово-Сіверська земля у складі Московської держави (кінець XV – початок XVII ст.)

На кінець XV ст. Московське князівство почало об'єднання навколишніх земель і в XVI ст. перетворилося на Російську централізовану державу з тенденцією до всебічного територіального розширення. Ставши грізним сусідом Литви,

Москва висуває претензії на українські і білоруські провінції Великого князівства Литовського. Тяжіння в бік Москви місцевої аристократії стало для Литви небезпечним явищем, симптомом якого стало чернігівське прикордоння. Не дуже довіряючи місцевим князям на цих прикордонних землях, литовські володарі стали роздавати наділи вихідцям з Москви, що втікали з різних причин до Литви. Мета була проста: будучи ворогами Москви, вони будуть постійно боротися з нею, захищаючи себе і Литву. Князі Можайські, Боровські, Шемячичі отримали уділи: Чернігів, Стародуб, Любеч, Рильськ, Брянськ, Новгород-Сіверський, Путивль, Оршу, Вітебськ. Крім того, князі-перебіжчики (І. Можайський та І. Шемячич, які володіли Стародубським князівством, Новгород-Сіверським та Рильським) вважали себе потенційними претендентами на руський престол і не полишали надії «достать великого князенья». На Сіверщині, віддаленій від столичного Вільно, вони почувались як самостійні правителі, маючи не лише власні почти, а й великі військові загопи.

Фактично на зламі XV-XVI ст. володіння перебіжчиків перетворились на суцільний земельний масив величезної площі, розташований на прикордонні з Росією. Але наприкінці XV ст. стосунки між порубіжними князями та Вільно помітно погіршились. Прагнення Івана III утвердити свою владу у цьому регіоні примусило його розпочати таємні переговори з представниками Сіверщини. Сіверські князі розуміли, що, володіючи своїми землями як «пожалуванням», могли будь-коли їх втратити; перехід же на службу до великого князя московського обіцяв їм не тільки збереження нагромаджених вотчин, а й за сприятливих обставин примноження їх за рахунок земель, відвойованих у Литви. Переговори завершилися укладанням угоди про їх перехід на службу до Івана III.

Крім порубіжних князів на бік Москви, почали переходити і нащадки князя Ольгерда — Олельковичі, фактично усунені від політичної влади. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович, Федір Бельський і Іван Гольшанський. За свідченням джерел, змовники мали за мету усунення від влади (а, можливо, вбивство) великого князя Казимира Ягайловича і возведення на престол Михайла Олельковича. Це передбачалося вчинити на весіллі Федора Бельського, куди був запрошений Казимир. Не виключено, що князі діяли при підтримці великого князя московського.

Похід Менглі-Гірея на Литовське князівство і пограбування Києва у 1482 р. теж не обійшлися без Івана III. Під час навали кримського війська на Київ на околицях міста зібралися князі: Одоєвський, В'яземський, Можайський, Трубецькой, Воротинський, Козельський зі своїми загонами, «вся земля» Смоленська, Вітебська, Полоцька, Волинська, Подільська, Брестська тощо. Але їм не вдалося протистояти навалі.

Неспроможність війська Литви протистояти набігам кримчаків підірвала віру в доцільність перебування православних князів у цій державі. Певно, 1482 р. можна вважати переломним у свідомості православної еліти східних районів Литовського князівства в її ставленні до цього державного утворення. Кількома роками пізніше більша частина перерахованих вище князів опиниться на боці Івана III. Але, на думку М. Крома, рушійним мотивом такого переходу, була надія зберегти свій майновий і соціальний статус.

Географічне положення Чернігово-Сіверської землі, яка лежала на межі Литовської і Московської держав, було дуже зручним для місцевих удільних князів, які «виїжджали» до Москви. Відхід у чужу державу членів вищих станів суспільства був звичним у середньовіччі. Це було характерним як для Литви, так і для Москви. Із Литви бігали до Москви: Володимир Ольгердович, Свидригайло, Патрикій Наримунтович, Михайло Сигізмундович, Михайло Олелькович та інші. Із Москви в Литву князі – Можайський, Боровський, Серпуховський, син князя Дмитра Шемяки Іван. Така ситуація була цінною для держави, а для особистості була збитковою, людина залишалася без засобів існування. Наприкінці XV ст. зі старого звичаю виросло щось таке, у чому держава була серйозно зацікавлена, а саме «відхід князів з вотчинами». Звичайно, здійснюватися такий відхід міг лише у виняткових обставинах, а саме: коли вотчини лежали на межі двох держав. Таким умовам якраз і відповідали Чернігово-Сіверська земля.

Д. Бантиш-Каменський в «Малой истории России» пише: **«Во царствование Казимира многие удельные князья земли Черниговской, видя возрастающую силу Иоанна, начали переходить в Россию со своими отчинами и для успокоения совести давали только знать королю, что слагают с себя обязанность его присяжников. Князья служили московскому государю ... и вели непрестанную войну со своими родственниками, которые остались в Литве».**

У 1487 р. зросили «наїзди московських загонів» удільних князів і бояр на прикордонні сіверські землі. У результаті литовська сторона у прикордонних з Руссю районах була зовсім засмучена: землі обезлюдніли, населення розбіглося або було «виведене». Власники цих земель для відновлення свого становища змушені були переходити на бік великого князя московського. В період так званої прикордонної війни між Росією Великим князівством Литовським (1487–1494 рр.) на бік Івана перейшли князі Воротинські, Белевські, В'яземські, Одоєвські, Перемишльські.

Коли «королівські люди» намагалися шкодити їх від'їздам силою, на допомогу останнім приходили московські воєводи з полками. Формально війна між Москвою та Вільно не оголошувалась, великокнязівські полки у ній участі не брали, воєнні дії проти королівських людей вели місцеві князі, московські прикордонні воєводи і намісники

брали у ній участь ніби зі своєї ініціативи, без наказу государя «всея Руси».

У боротьбі за Чернігово-Сіверську землю Іван III використовував свої дружні відносини із молдавським господарем Стефаном. *«В 1498 году господарь вместе с крымскими татарами вторгся в Подолию и Украину, разорил Брацлав, Чернигов, Львов, Перемышль, Ярослав и другие города»*, — пише Д. Бантиш-Каменський. Руйнування чернігівських міст підштовхнуло князів до нового від'їзду на «московську службу».

У квітні 1500 р. Іван III взяв на службу з вотчинами Семена Івановича Можайського, Василя Івановича Шемячича, князів Трубецьких, Хотеновських, Мосальських, Бельських.

Тим самим визначилася доля всієї Чернігово-Сіверської землі, котра в 1500 р. фактично увійшла до складу Московської держави. Великий князь литовський Олександр спробував перешкодити цьому. Тоді московський воєвода Яків Захар'їн зайняв Брянськ і швидко привів князів «к крестному целованію».

Так почалася московсько-литовська війна 1500 — 1503 рр. Майже без опору передавались московським воєводам багато міст, що вважалися литовськими: Путивль, Мценськ, Серпейськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Новгород-Сіверський, Рильськ. Це вже були не прикордонні сутички, а глибоко продумана Іваном III військова кампанія. Про суть стратегічного плану Івана III можна дізнатися з твору імперського посла барона Сигізмунда Герберштейна: *«Перший загін направляє він на південь, проти Сіверської області, другий — на захід проти Торонця і Білої, третій розміщує посередині проти Дорогобужа і Смоленська. Крім того, він зберігає в запасі частину війська, щоб вона швидше могла надати допомогу тому загонові, проти якого буде помічено рух литовців»*.

Потрійний удар по Литві, про який писав С. Герберштейн, розвивався для Москви успішно. На півдні Яків Захар'їн, Іван Репня-

Рис. 4.7. Російські воїни XV–XVI ст.

Оболенський, Тимофій Тростенський та інші московські воєводи захопили майже всю Сіверську землю. У центрі воєвода Юрій Захар'їн приступом узяв Дорогобуж і в битві на р. Ведроша розгромив литовське військо під командуванням гетьмана Костянтина Острозького. У цій битві відзначилися загони чернігово-сіверських князів Семена Можайського, Василя Шемячича.

Успіхи Івана III були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Діючи в союзі з кримським ханом Менглі-Гиреєм, Іван III досяг дві мети: тримав у постійній тривозі Литву і Польщу і відволікав кримського хана від нападу на південні кордони Руської держави.

У 1503 р. великий князь литовський Олександр, який на той час став і польським королем, запросив миру. За умовами перемир'я 1503 р. Литва визнала за Іваном III титул «государя всея Руси» та землі Чернігово-Сіверщини, що складала майже третину литовської держави, однак приєднання Чернігово-Сіверської землі до Москви було не завжди добровільним. У Типографському літописі є звітка, що московські воєводи на Сіверщині *«многие грады и села поплениша, а людей мечу и огнев придаша, а иных в плен поведоша»*. Так, використовуючи політику *«батого і пряника»*, Іван III розширив кордони Москви на захід.

Після приєднання до Росії Чернігово-Сіверщину поділили на повіті, очолювані воєводами, котрі заступили місцевих князів, чії володіння, за визнанням О. Зиміна, являли собою щось середнє між уділами родичів Великого князя Московського і вотчинами служилих князів. Включення Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави не принесло миру на ці землі. У 1506 р. литовські воєводи, порушивши перемир'я, спалили Чернігів і напали на володіння князів Стародубського і Рильського. У цьому ж році *«рисяяне отвоєвали Смоленскую область... Осадили Минск, разорили все до самой Вильни...»*.

У 1507 р. князь литовський Сигізмунд I Старий (брат Олександра) прийняв рішення про війну з Росією, у лютому його підтримав литовський сейм, а в березні розпочались воєнні дії. Спочатку це були дрібні прикордонні сутички, які потім перейшли у великомасштабні бої. Литва повернула Любеч.

На початку 1509 р. був укладений мир між Литвою і Московією. Сигізмунд I визнав кордон 1503 р., а Василь III *«обещал не ступатьсь в Киев, в Смоленск, ни в другая литовския владения...»*. У цьому була суть так званого «вічного миру» між Росією і Литвою. Але в 1512 р. розпочалася нова війна між Литовською та Російською державами, яка тривала 10 років. Литовські війська в союзі з кримським ханом здійснили напад на прикордонні князівства. Активна роль в цій війні належала Чернігово-Сіверській землі.

На початку січня 1513 р. війська із «Севери» під командуванням Василя Шемячича здійснили рейд на Київ і навіть спалили міські посади. Сигізмунд I писав про цей похід: *«Московский враг разоряет и опустошает наши владения. Литовцы же, охваченные страхом, располагают для защиты лишь своими силами, так как приглашают на помощь иноземцев уже поздно»*.

У 1515 р. навколо Василя Шемячича і його Новгород-Сіверського і Стародубського князівств розгорнулася складна дипломатична боротьба. На ці князівства припадала лівова частка постійної сторожової служби в степах, на них же і звалювалися перші удари кримських татар, першими вони йшли і в бій. Стратегічне становище князівств важко було переоцінити. Вони були на стику Литовської, Російської держав і Кримського ханства, і саме вони контролювали регіон.

У 1515 р. литовський князь і польський король Сигізмунд I звернувся до кримського хана Менглі-Гірея з проханням бути посередником між ним і Василем Шемячичем для того, щоб умовити його перейти на бік Литви. Сигізмунд I пообіцяв йому на випадок взяття Москви удвічі збільшити його князівства (*«А коли король Москву возьмет, а он ему вдвое даст»*). Але, видно, переговори ні до чого не призвели, бо Менглі-Гірей у березні цього ж року направив свого сина на Сіверські князівства «со мноюю ратью». Це був спільний похід литовських та кримських сил. На чолі литовців стояли Євстафій Дашкевич і київський воевода Андрій Немирович. Удар був сильним. Союзники забрали багато полонених, хоча й не зуміли захопити ні Чернігова, ні Стародуба, ні Новгород-Сіверська.

Військові дії на прикордонних землях тривали з перемінним успіхом, до 1522 р., коли 25 грудня було підписано перемир'я терміном на 5 років. Смоленськ відійшов до Росії, а кордонами між двома державами стали річки Дніпро, Івака і Меря.

Розорення Чернігово-Сіверської землі кримсько-литовськими військами, як не дивно, сприяло зміцненню влади Російської держави на території Сіверщини. У 1522 р. цар Василь III ліквідує удільні князівства Стародубське і Новгород-Сіверське. Князь Василь Шемячич був заарештований за зраду (переговори з кримським ханством та польським королем). За версією С. Герберштейна, звинувачення було фальшивим, Василь III хотів усунути з політичної арени князя Шемячича, який помітно впливав на Сіверщину і мав прямий контакт з Кримом. Для управління ліквідованими уділами в Москві спочатку створюються спеціальні організації – замки на чолі з дворецьким, а в другій половині XVI ст. – прикази.

У 70-х роках XV ст. російська дипломатія зробила спробу покращити стосунки Росії з Річчю Посполитою. Приводом для цього послужила смерть у 1572 р. польського короля Сигізмунда II Августа і припинення династії Ягеллонів. На польський престол була висунута

Рис. 4.8. Велика державна печатка Івана Грозного.

кандидатура Івана IV (Грозного), прийняття якої призвело до російсько-польсько-литовської унії. Кандидатура Івана IV була дуже популярна не лише серед українського і білоруського населення Речі Посполитої, але і широких кіл польсько-литовської шляхти, невдоволеної засиллям в Речі Посполитій магнатської олігархії.

Але Іван IV вима-

гав, щоб Польща і Литва навіки з'єдналися з Російською державою, і польський трон був визнаний спадковим в «династии Рюриковичей». Крім того, він вимагав відмови Речі Посполитої від Лівонії і Києва, погоджуючись взамін повернути Полоцьк. Ці умови були відкинуті польською знаттю, бо магнати боялися не лише послаблення своїх політичних позицій в рамках російсько-польсько-литовської держави, але і повторення Грозним в Речі Посполитій його досвіду боротьби з удільно-князівською опозицією. Після тривалої і жорстокої боротьби між кандидатами на польський престол у 1573 р. королем був обраний Генріх Валуа, син короля Франції Генріха II. В січні 1574 р., одержавши звістку про смерть свого брата – французького короля Карла IX, він таємно втік, щоб зайняти французький престол.

Королем Польщі став Стефан Баторій, один із видатних полководців Європи. При обранні на престол він поклявся польському дворянству повернути всі землі, завойовані Росією в Литві і Лівонії.

У липні-серпні 1579 р. війська нового польського короля, який уклав союз з Кримом і Туреччиною, перейшли в наступ, захопивши частину території Російської держави. У 1582 р. в Запольській Ямі між Польщею і Росією почались мирні переговори. В перші дні переговорів послы Речі Посполитої одержали листи від старост прикордонних міст, у яких з тривогою повідомлялось, що «люди все з замков

українних поднялись прочь пойти». Це змусило поляків поспішити з укладенням перемир'я, відповідно до якого Іван IV Грозний відмовився від Лівонії на користь Речі Посполитої, а Стефан Баторій повернув Росії прикордонні землі, зайняті польсько-литовськими військами.

У 1586 р. Стефан Баторій помер, і в 1587 р. королем Польщі був обраний шведський принц під іменем Сигізмунда III.

У 1600 р. Сигізмунд III відправив у Москву посольство на чолі з Левом Сапегою, запропонувавши Борису Годунову укласти довічний мир, за умо-

вами якого Польща претендувала на передачу їй Смоленська, Чернігово-Сіверської землі і установа політичної унії між обома державами. Російський уряд відхилив цей проект і пішов лише на укладання 20-річного перемир'я на попередніх умовах.

У XVI ст. Чернігово-Сіверська земля була дуже неспокійним місцем. Вона знаходилась ніби в куті трикутника, який утворювався кордоном між Польсько-Литовською і Російською державами. На заході кордон проходив поблизу Носівки, а на півдні Прилуки вважалися спірною територією, через яку відбувалися постійні збройні сутички.

Прикордоння було дуже неспокійним, частими були *«задоры»* (так на тодішній дипломатичній мові називалися різні прикордонні інциденти).

Ініціаторами цих *«задоров»* були обидві сторони, оскільки прикордонні інциденти приносили відчутний прибуток як польсько-литовській шляхті, так і воеводам, князям, жителям прикордоння.

Прикордонні землі в XVI ст. являли собою цікаве місце за складом населення: з російського боку – велика кількість *«гулящих людей»*, з польсько-литовського – бідна шляхта, яка шукала, де б застосувати свої військові таланти.

Особливе становище невеликих прикордонних міст привертало сюди *«гулящих людей»* і біглих холопів, бо саме тут їм було легше всьо-

Рис. 4.9. Одне з найдавніших зображень Івана Грозного

го схватися від розшуку і перетворитися у вільних людей. Крім того, уряд сам всіляко стимулював приток населення в ці місця (захист кордонів), аж до того, що використовував для колонізації українських міст такий спосіб, як заслання туди злочинців, припускаючи (в указі 1582 р.), що той, хто **«уличен будет в составе и крамоле, и такого лихова человека казнити торгового казнью да сослати в казаки, в Украйные города»**.

За свідченням монаха Авраамія Паліцина, келаря Троїцько-Сергієвого монастиря, який залишив записи про смутні часи, уряд ішов навіть ще далі в своїй політиці заселення прикордоння, допускав, що якщо **«кто злодействующий осужден будет к смерти и еще убежит в те грады Польские и Северские, то тамо да избудет смерти своя»**.

У XVI ст. в Російській державі втікачі склали дуже значну частину населення і вважались легальною категорією. З їх існуванням змушений був змиритися навіть уряд. «Гулящих людей» особливо багато було на прикордонних землях Чернігово-Сіверщини. Авраамій Паліцин визначив їх кількість в українських містах більше ніж 20 тисяч чоловік.

У Російській державі у кінці XVI і першій половині XVII ст. відбувалися події, які ввійшли в історію під назвою **«Смутного часу»**. Смутні часи, які продовжувалися на Русі 14-15 років, – це суцільна смуга (з 1598-1613 рр.) бунтів, безпорядків, заворушень, ослаблення влади, зруйнування державних органів управління, внутрішньої і міжнародної боротьби, вторгнень іноземних сил тощо.

У 1601-1603 рр. Росія пережила страшний голод, за словами літописців, вимерла ледве чи не **«треть царства Московского»**. В обстановці суцільного хаосу в країні різко виросло число злочинів, крім того, мали місце голодні бунти.

Справді, розбійників розплодилося в неймовірній кількості, стільки, що вони перейшли в дещо іншу категорію – не лісових грабіжників, а заколотників.

У 1603 р. на Москву із Сіверської землі посунуло велике збирище «гуляшого люду» під проводом Хлопка Косолапа. Це були вже не розбійники, а люди з певною програмою дій. Програма, правда, не відрізнялась ні новизною, ні глибиною – зайняти столицю, всіх винищити і все пограбувати. Головний центр руху знаходився на південній окраїні країни, там, де зводилася оборонна лінія («засечная черта»). Саме тут шукали притулку гнані злиднями і голодом селяни і холопи.

Родючі землі прикордонної України менш постраждали від неврожаю 1601-1603 рр. Але саме тому казна, прагнучи компенсувати великі недоїмки в інших повітах, збільшила тут збір податей, викликавши цим незадоволення у місцевих селян. Потрібна була лише іскра, щоб уся ця маса незадоволених повернула свій гнів на московський уряд. Тому Борису Годуну лише з великими зусиллями удалося розгромити загопи повсталих.

Після розгрому повстання Хлопка значна частина «развоев», які уцілили від розправи, знайшла притулок в Чернігово-Сіверських містах. За словами очевидців, «старые воры, и иже на конях овькши и к воинскому делу искусны, уйдоша на украину», де пізніше зі зброєю в руках виступили на боці Лжедмитрія. Поява спритного авантюриста Григорія (Юшки) Отреп'єва, який видавав себе за Дмитра, сина Івана Грозного, стала поштовхом до ще одного широкого повстання селян, козаків і дрібного служивого люду.

Свої перші вирішальні успіхи самозванець одержав у Чернігово-Сіверській землі. Тут, крім місцевого населення, було багато голодних, збіглих і засланих холопів, біженців із центральних повітів. Крім того, в кінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля народних повстань. Вони були жорстко придушені шляхтою. Багато учасників цих повстань втекли за Дніпро у межі Росії. Як результат, прикордонні міста до початку «Смути» були переповнені збіглими незадоволеними людьми як російського, так і українського походження. Одні попали сюди із Росії, інші – з Правобережної України. Населення прикордонних міст Чернігівщини підтримувало тісні торгові зв'язки з Київщиною. Тому чутки про «доброго» царя дуже швидко поширювались із Києва в прикордонні міста.

Всупереч стійким поглядам, самозванець з'явився не десь «у Польщі» і навіть не в Литві, а в «руських землях», на Київщині і Прилуччині, в 1601 р. у володіннях всесильного магната Адама Вишневецького. Саме Адам і його брат Костянтин першими дізналися, що один із їхніх слуг – син Іоанна Грозного.

З самого початку авантюри утворилась сильна партія прихильників самозванця на «поле», а потім і на московських «украинах». У Чернігово-Сіверській землі агенти Лжедмитрія I уже в 1603 р. у мішках жита і пшениці, в човниках і обозах з різними товарами переправляли при заступництві польських прикордонних властей, через московські

Рис. 4.10. Дворянська кіннота. Малюнок із «Записок» Герберштейна. XVII ст.

рубезі і мимо застав «прелестные письма» самозванця до населення, їх розносили по фортецях, містах, селах і селищах.

У жовтні 1604 р. загони Лжедмитрія вступили в межі російської держави в районі Чернігово-Сіверської України. Це призвело до того, що більшість міст і сіл виступили проти Годунова. В одному з джерел згадується **«бисть мятеж во всех северских странах и городах — Северяне и вси мятежницы иже во время власти растригины лакнуша крови христианские».**

17 травня 1606 р. у Москві під час повстання проти інтервентів Лжедмитрій був убитий. Звістка про його вбивство і прихід на престол Василя Шуйського викликала серед населення південної окраїни держави, в тому числі і Чернігово-Сіверської України, великі хвилювання.

Влітку 1606 р. на Сіверській Україні почалося одне із найбільших селянських повстань під проводом І. Болотникова. Стали поширюватися чутки, що **«цар Дмитро живий».** У грамоті патріархів Гермогена та Іова від 1607 р. сказано: **«...собрались же на Северской Украине севрюки и других рязанских и украинских городов стрельцы и козаки, разбойники, воры, беглые холопы, прельстили преждеомерченную безумием Северскую Украину, и от той Украины многие и другие города прельстились и кровь православных христиан, как вода, проливается, называют мртвого злодея растригу живым...».**

Замість загиблого Лжедмитрія І Польща висунула нового авантюриста, відомого під іменем Лжедмитрія II. В липні 1607 р. самозванець, який видавав себе за «царевича Дмитра», померлого в 1606 р., з'явився у прикордонному місті Стародубі.

Навколо Лжедмитрія II зібрались значні польсько-литовські сили, крім того, до нього стали приєднуватися ті, хто продовжував війну з урядом Шуйського. У Чернігово-Сіверських містах до нього примкнули дрібні служиві люди, потім підійшли загони козаків, а пізніше приєдналися залишки розбитих селянських загонів Болотникова.

Розбивши весною 1608 р. царські війська під Волховом, загони Лжедмитрія II 1 червня підійшли до Москви і почали її облогу. Загони самозванця попутно грабували не лише захоплені села і міста, а й ті, що самостійно приєдналися до нього. Це призвело до того, що проти Лжедмитрія II піднявся народ, який ще недавно його підтримував.

У 1609 р. польський король Сигізмунд III, переконавшись у тому, що Лжедмитрій II не в змозі оволодіти Москвою, вирішив розпочати відкрите вторгнення в межі Російської держави.

У середині вересня 1609 р. польські війська перейшли російський кордон і з'явилися біля воріт Смоленська (мета Сигізмунда III — зробити російським царем польського королевича Владислава).

На Чернігово-Сіверщині діяли загони польського шляхтича Олександра Лисовського (лисовчики). За участь у шляхетському завору-

шенні проти польського короля в 1607 р. його присудили до вічного вигнання за межі Речі Посполитої і подітись йому було нікуди, тому «лисовчики» боролися відчайдушно.

«Лисовчики» в пору свого розквіту нараховували до десяти тисяч кінноти. Військові історики зазначають залізну військову дисципліну цієї ватаги, її виключну відчайдушність у бою і незамінність у дальніх кінних рейдах. Але, з іншого боку, із грабежів і мародерств ця дружня компанія, мабуть би, зайняла перше місце в європейському чемпіонаті, задумай його хто-небудь провести.

Дев'ять років ішла війна за російську корону. Однак невдачі польської армії і зміни в міжнародних обставинах підштовхнули Польщу до укладення перемир'я. Першого грудня 1618 р. в селі Деуліно (біля Троїцько-Сергієвого монастиря під Москвою) Річ Посполита і Російська держава підписали перемир'я терміном на чотирнадцять з половиною років, при цьому Польща утримувала за собою захоплені нею Смоленські та Чернігово-Сіверські землі.